

УДК 902.2

**САҚТАРДЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫНАН (ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН
ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ ЕСКЕРТКІШТЕР НЕГІЗІНДЕ)**

Кенжебаева Еркежан

ae.11.ken@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Археология және этнология мамандығының
1-ші курс магистранты

Шығыс Қазақстан ерте темір дәуірін зерттеудің түйткілді мәселелерін, өткен тарихымыздың ақтаңдақ тұстарын ғалымдар ашу үстінде. Кешенді зерттеулердің қорытындылары бойынша хронологиялық тарих, жазбалар арқылы, археологиялық қазба жұмыстарының қорытындысы сонымен қатар салыстыра зерттеу этнографиялық және лингвистикалық зерттеулер арқылы, солардың ішінде антропологиялық ерекшеліктеріне байланысты жүргізілген зерттеулерге негізделі аталмыш тақырыптың кең ауқымдылығын таныстыра аламыз. Қазақ Алтайын мекен етушілерді ерте кезден белгілі «скифтер», «массагеттер», «исседондар» деген атпен кезіктіре аламыз. Алайда, олардың этникалық кескін келбеті мәселесіне келген тұста зерттеушілердің арасында бірізді тұжырымға негізделген ортақ шешімнің болмауы әлі де болса зерттеудің аздығын айтып тұрғандай. Тәуелсіз Қазақстанның археологиясына жарқын жаңалықтарының бір легі Шығыс Қазақстан жеріне тиесілі екендігі анық. Бұған байланысты, Шығыс Қазақстан жерін мекен еткен ерте

көшпелілердің этникалық кескін келбетіне қатысты зерттеулердің жаңашылдығы, кейінгі ашылған ескерткіштер негізінде әдістемелік тұжырымдар қажет екені сөзсіз.

Зерттеуге негіз болып отырған территорияда өмір сүрген ерте көшпелілердің этникалық сипатын дөп басып, бір ізді шешім айту қиын. Себебі, ғалымдар арасында аталмыш мәселенің түпкілікті шешілген нақты ортақ жауабы жоқ. Қазақ Алтайы мен оған іргелес жатқан Таулы Алтай аймағының тарихи – мәдени қалыптасқан бірізді этногенез мәселесін қарастырған ғалымдардың ортақ шешімі болмады. Зейнолла Самашев Берел ареалындағы ерте темір дәуір ескерткіштерінің тобы б.з.б. VI ғасырдан бастап – III ғасырдың соңымен кезеңделетін Пазырық мәдениетіне тән деп тұжырымдайды. Алтай жерінде Пазырықтық мәдениеттің келуін Л.С. Марсодоловтың еңбектерінен қарастырсақ, онда Алтай жеріне Алдыңғы Азиядан келген кимерлік тайпалардың енуі шамамен (б.з.б. VI – V) деп тұжырымдаса, біраз ғалымдар бұл тұжырымның дәлдігін жоққа шығарғаны да рас. В.И. Молодин зерттеулеріне келетін болсақ Таулы Алтай территориясының Укок жазығында табылған ескерткіштерге сүйене пазырық мәдениетінің бастауы қола дәуірінен басталып кейіннен б.з.б II ғасырмен жуықтап кезеңделетін уақытпен мерзімдеді. Бұл ғалым Сібір және Алтай мәдениеттерінің этногенезін зерттей келе Алтай жерінің автохтонды тайпалары Орталық Қазақстаннан келген беғазы – дөңдібай мәдениеттерінің өкілдерімен біріге ертескифтік топты құрды делінеді [1, 78 б].

1998 жылы Зейнолла Самашев пен Француз археологиялық комиссиясының біріккен экспедициясының қортындылары бойынша ерте көшпелілер тарихына қатысты, түпкілікті қазақ жерін мекен еткен халықтардың өмір – тіршілігінен сыр шертетін ғылымға бірегей мәліметтер қоры жинақталды. Берел жазығында орналасқан №110баның жерлеуқабірінен мәңгілік тоң қабатынан табылған егделеу әйел адам мен одан жасы кішілеу ер адамның мүрделері табылды. Зерттеушілердің пікірінше, генетикалық тұрғыдан жасы жеткен әйел адам мен бірге қойылған ер адам арасындағы туыстық қатынастың болғандығы жайлы мәлімет келтірді. Берел қорымдарының элиталық ескерткіштерін зерттеген тұста туындайтын ой, көшпелі мал шаруашылығына негізделген және әскери демократияның дәлелді айғақтарымен бірге тайпалық одақтың немесе жоғарғы саяси биліктің болғандығын дәлелдейтін патшалық обалар көршілес аймақтардан да кездесті. Демек, жекеленген патша топтарының болуы да мүмкін.[2]. Оған дәлел, Шілікті жерінен табылған Бәйгетөбе патша қорғандары, Таулы Алтай аумағына тиесілі Аржан қорымдарымен қатар Моңғолия Алтайының Баян-Өлгей жерлеріндегі ескерткіштер тобының қорытындылары дәлелдейді [3].

Сақ мәдениеттерінің пайда болуы жайлы белгілі археолог ғалым Кемел Ақышев Андронов мәдениетін тасушылардан, яғни 2 жолдан тұратын өту деп жеткізді. Алғашқысы, орталықтағы тайпалардың солтүстікке баруы мен екіншісі, Андронов мәдениетінің шығыс бөлігі оңтүстік және оңтүстік – шығысқа жылжуымен байланыстырады. Олардың негізгі жылжу себебі көшпелі мал шаруашылығына негізделген қоғамның жаңа жайылымдық жерлерді игеру мақсатындағы жер ауыстыруы делінеді [4].

Андронов мәдениеті негізінде пайда болған бірақ территориялық аумағына қатысты өзінің қасиетіне өзгешеліктер енгізген мәдениеттерді атап өтті. Олар: мәйемер, қарасұқ, тағарлық кейінгі пазырықтық, беғазы – дөңдібай және замараев мәдениеттерінің ұқсастықтарының болуын осымен түсіндірді. Яғни, түбі бір Андронов мәдениетінің таралуы осы бағыт деп түсіндірді.

Көрсетілген пайымдауға қарсылық білдірген ресейлік ғалым, археолог Игорь Леонидович Кызласов болды. Ғалымның пікірінше сақ тайпаларының арғы тегі тікелей беғазы – дөңдібай мәдениетінің жалғасы делінген. Оның пайымдауынша Орталық Қазақстандағы Беғазы – дөңдібай мәдениеті келген мәдениет екендігі және тек шекаралас болғандықтан араласу нәтижесінде Андронов мәдениетінің аз компоненттерін өзіне сіңірді деді. Беғазы дөңдібай мәдениеті Шығыс Қазақстан сақтарының этникалық сипатына тікелей әсер еткендігі жөнінде атап кетті. Орталық Қазақстандағы Тасмола мәдениетінің өкілдері өздерінің ата – бабалары болып табылатын сақтарды Жетісу мен Шығыс Қазақстан жеріне және одан ары қарай ығыстырды деп кетті [5, 70-71 б].

Ертесак мәдениетінің пайда болуы мен таралу ареалына байланысты көптеген ғалымдардың пікірлері болды. Олардың қатарында: М.П. Грязнов., Марсадолов А.Д., Грачта қараған болатын. Шығыс Қазақстан ерте көшпелілерінің этникалық сипатын тұжырымдау үшін, бір – бірімен біте қайнасып бір уақытта параллель өмір сүрген мәдениеттермен салыстырмалы қарастыру негізінде тұжырымдасак: Пазырық мәдениетімен қатар синхронды өмір сүрген Қарақаб, және бұл мәдениетке ұқсас Шығыс Қазақстандағы Құлажорға мәдениетін де ескерген жөн. Берел қорымдарын зерттеу негізінде аталмыш мәдениеттің б.з.б. VII ғасыр – III ғасырлар аралығымен кезеңделетін «Пазырық» мәдени типіне жататын тәрізді. Еуразия далалық кеңістігінде өз іздерін қалдырып кеткен ерте темір дәуірінің көшпелі тайпаларын зерттеген ғалымдардың арасында олардың этнотарихына келгенде ойлары бір ізден шықпағаны, ерте көшпелілердің мәдениетінің ашылмаған сырларының бар екенін аңғартады. Бұл мәселені зерттеген ғалымдардың бір тобын қарастыра кеткенді дұрыс деп есептедік. Шығыс Қазақстан жерін мекендеген ерте көшпелілердің және олармен шекаралас жатқан көрші тайпаларының арасындағы әлеуметтік – экономикалық құбылыстардың дәлелі болатындай артефактілер бүгінгі күнге жеткілікті. Бірақ та, сол көшпелілердің этномәдени байланыстарын зерттеу арқылы Қазақ Алтайын мекен еткен тайпалардың этникалық сипатын анықтауымыз қажет. Бұл мәселені қарастыру барысында, аталмыш ескерткіштердің заттық кешеніне ғана қарап тұжырым жасауымыз дәл жауапты бермесі анық. Сол себептен, археологиялық ескерткіштерден табылған артефактілердің терең зерттелгені Берел қорымдарының жан – жақты ақпараттылығын пайдаланамыз. Бүгінгі таңда «Сақтардың» этникалық келбеті жайлы сөз қозғалған тұста, бәрімізге мәлім грек – антика авторларының жазбаларына негізделген «аргиппей, исседон, аримаспы» тайпаларына сайып келген тайпалар делінеді. Қарастырылып отырған мәселеге тек бір тұрғыдан салыстыра тұжырым жасау ғылымға мүлде жат дүние. Тарихи – хронологиялық шеңберде бұл тайпалар жайлы көршілес жатқан қытай жазбе деректерінде сақталған ақпараттарды қарастырып көрелік. Ерте көшпелі мәдениеттерді зерттеген ғалым, Руденко жазбаларынан ерте көшпелі тайпаларды юэчжи этномимімен байланыстырғаны белгілі. Ғылыми айналымда бұл пікірге екі жақты қараған ғалымдар болды. З.С. Самашев осы мәселенің түп – төркініне қатысты ертеде жазылған қытай деректеріне сараптама жасады. Оның жазуынша: Тарих атасы Геродот жазбаларында «скиф» елінің солтүстік бөлігін мекен еткен аримаспылар мен «алтын қорыған грифтер» жерінде әрдайым ауа райы суық және көгінде құстардың қауырсыны ұшып жүреді делінгенді. Осыған ұқсас, Қытайдың б.з.б. V – III ғасырлар аралығында жазылып қалдырылған

«Таулар мен теңіздер жайында» атты аңыз – мифологиялық трактатында солтүстік жағында өмір сүрген тайпалар жайлы қытай тілінен аударғанда (жалғыз көзділер) делінген екен. Бұған ұқсас грек ақыны Аристейдің «Агімаспіа» жыры бойынша жылқы мен қойы көп, өздерінің шаштары тақырланған, соғыс техникасына бейім халықтар делінген. З. Самашевтің интерперетациясы бойынша, (Жалғыз көзділер) деген ерте темір дәуірін мекен еткен тайпалардың әрдайым денеге нақыштауды пайдалануы немесе бетперде киюіне байланысты жалпылай аталған образды салыстырма сөз болуы мүмкін. Аналогиялық ескерткіштер Берелге жақын орналасқан, Таулы Алтай аймағына тиесілі Үкек қорғандарынан табылған артефактілер сайып келеді. Грек және қытай жазбаларындағы ерте көшпелілер жайындағы ортақ ойлардың болуы тек емес. Сонымен қатар жоғарыда келтірілген жыр – аңыздарда кездесетін географиялық аймақ атауларының біраз бөлігін қытай тілі ғалымдары қазіргі Қара Ертіс, Алтай мен Тарбағатай таулары және Зайсаң көлі болуы мүмкін деп теңестіреді. Бұл мәселенің шешу жолдарында лингвистикалық тұрғысынан қарастырған қытай ғалымдары да белгілі болып отыр. Бұл тақырыпты алдағы уақыттырда тереңірек қарастыруымыз қажет. Заттай мәдениет тұрғысынан қарастыратын болсақ, Берел обаларының жәдігерлерімен Шыңжаң өлкесінен табылған заттық мәдени кешеннің арасында ұқсастық бар екендігі анық. Пазырық мәдениетінің таралу ареалы Алтаймен қоса, Шыңжаң, Жетісу жеріне жеткендігі жайлы деректер де бар. Жетісудың Құлжабасы деген петроглифтар кешенінен пазырық мәдениетіне тән адамдардың бас киімдері мен Берел жазығынан

ашылған обалардағы қалқандарға ұқсас келетін қалқанмен қаруланған әскери жауынгерлердің образдары кездеседі. Осындай аналогиялық ұқсастықтарды ескере, ерте темір дәуірінде мәдени тұрмысы бірдей халықтар Жетісу мен Алтай жерінде бір тарихи кезеңде мекен еткені анық [2, 120-121 б].

Ерте темір дәуірінде Алтай жерін мекен еткен халықтардың этникалық сипатына ортақ бір ой түйетін болсақ, онда бірінші мифологиялық аңыздарға негізделген грек – қытай тілдеріндегі жазбаларға негізделе айтамыз да. Екінші ақпараттар толқыны ғылыми дәлелдерге негізделген Қытай империясының ресми жылнамалар жинағына сүйенеміз. Осы деректерге сүйеніп, Пазырық мәдениетін қалдырған Берелдіктердің арасында үнді – иран және түркі тілдес тайпалардың біршамасын біріктірген халық екендігі, бәлкім көне қытай жазбаларында кездесетін «юэчжи» бірлестігінің бірі болуы ықтимал деген болжамға тоқталамыз.

Қазіргі таңда, Берел жазығын мекен еткен халықтар мен осы ареалды мекен етіп отырған бүгінгі халықтар арасындағы генетикалық байланысты анықтау мақсатында молекулярлы – биологиялық зерттеу жүргізілді. Берел обаларының бүгінгі күнге жақсы сақталған № 11 – ші жерлеу қабірінен екі адамның ДНК – сын алып осы аймақта өмір сүріп отырған қазақ халқының генетикалық байланысы анықталды. Антропо – генетикалық зерттеулер нәтижесінде антропологиялық жағынан аралас типтің болғаны айтылды, бұнда жартылай монғолоидтық және жартылай еуропаидтық нәсілге тән құрылымдар болды. Мәймер – 2 жерлеу құрылымының қорытындысына қарайтын болсақ ертесак уақытымен кезеңделген бұл жерде еуропаидтық белгі басым болғандығы аңғарылады [6, 338-339 б].

Біздің пікірімізше, еуропаидтық белгілердің басымдылығымен түсіндірілетін Андронов мәдениетінің сақ тайпаларының ата-бабалары деген тұжырым дұрыс болса керек.

Қорытындылай келгенде, қазақ жерін мекен еткен ерте көшпелілердің антропологиялық – этникалық сипаты мәселесіне қатысты бірізді зерттеулердің қорытындылары ашыла түссе, түбегейлі қазақ тарихын мыңдаған жылға тереңдетіп, дербес еліміздің тұғырын жерге нық қадар жебе тәрізді болары анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Молодин В.П. Пазырыкская культура : проблемы этногенеза, этнической истории и исторических судеб \ Археология, этнография и антропология Евразии (4). – Новосибирск, 2000. – С. 131 – 142.
2. Самашев З.С. Фаизов К.Ш., Базарбаева Г.А. Археологические памятники и полепочвы Казахского Алтая. – Алматы. – 2001. – 108 с.: ил.
3. Самашев, З. Берел = Berel / Зейнолла Самашев; ҚР білім және ғылым м-гі, Ғылым ком., Ә. Х. Марғұлан атын. археология ин-ты.- Алматы: Таймас, 2011.- 236 б.: суретті. (Мәдени мұра).
4. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алматы., -1963г.
5. Кызласов Л.Р. Уюкский курган Аржан и вопросы происхождения сакской культуры \ СА-2. -1977. С.-71-77.
6. Людвигова Е., Дзисюк Н. Сравнительный анализ митохондриальной и геномной ДНК а образцах ископаемых останках могильника Берел и в трех современных популяциях казахов\ Номады казахских степей : этносоциокультурные процессы и контакты в Евразии скифо – сакской эпохи. Сб.материалов международной научной конференции. – Астана, 2008. С.338-339б.